

Історії далекий подих : Сторінки літопису древнього Степаня

Славну історію має стародавній Степень. Мало-помалу відроджуються призабуті традиції та народні звичаї, приміром, ярмарки, які відтепер щороку проводимуться в селищі на Івана Купала.

Інтерес до минулого прадавнього населеного пункту не згасав. Про це свідчать листи до редакції. Один з них, який і запропонував нам любитель історії Л. Войтович пропонуємо увазі читачів.

Давня історія Степаня не дістала належного відображення ні в історичній літературі, ні в дослідженнях археологів, науковців. Коротенькі статті в енциклопедіях та довідниках не відкривають і десятої частини його минулого. У цій статті теж намічені лише основні віхи давньої історії Степаня.

Перша згадка про Степань з'явилась десь у 1292 році. «Тої ж зими преставився степанський князь Іван, син Глібів. І плакали за ним усі люди од малого і до великого і став княжити замість нього син його Володимир». Сам населений пункт розташований на лівому березі річки Горинь, в середній її течії. Упродовж віків, як відомо, ріки служили водними шляхами Літом по них ішли лодії, навантажені різноманітними товарами, зимою замерзла гладь ставала прекрасною дорогою для санних караванів

Горинь впадає в Прип'ять Це звісно, давало вихід до чорноморських грецьких факторій. І те, що витoki Прип'яті та її ліві протоки зв'язані з Західним Бугом та Неманом, через які можна добратись до Балтики, степанці також використовували.

Прип'ять була колискою слов'янства. Її територію заселяли в основному дреговичі. Там, де кінчались болотисті заплави, починалися горинські пам'ятники (Городець, Корост, Немовичі). В X столітті на прип'ятських землях дреговичів виникло туровське князівство, яке увійшло до складу Київської Русі. Після 1132 року її єдність лишилась чисто номінальною, а землі, на яких виник Степань. Стали пограниччям волинської і туровської земель.

Процес розладу туровської землі прискорився у другій половині XII століття при синах Юрія Ярославича. Найсильнішою частиною туровської землі стало Пінське князівство, одним з уділів якого в XIII столітті стала Дубровиця, а князем — Олександр, який загинув у 1223 році під час битви на Калці.

Пінські та дубровицькі князі пробували розширити свої володіння за рахунок волинських земель, використовуючи складне становище Романовичів. Особлива активізація їх діяльності припадає на 1228—1232 рр. Напевно, в цей період і виникло степанське князівство на границі волинських володінь.

Після монгольського погрому 1240—1241 рр. не було відповідних умов для будівництва нових населених пунктів. А крім того, Данило Галицький I його брат Василько Романович міцно опанували ситуацію в регіоні. Турово-пінські князі стали васалами I не могли закласти нове князівство на волинській границі. Степанський князь Іван Глібович, як і його син Володимир, а, може, і батько, були васалами волинських князів. Відомості про їх діяльність, на жаль, не збереглися.

Ми взагалі дуже мало знаємо про нашу історію в XIII—XIV століттях. Відомий польський генеалог Я. Вольф вважав, що нащадки пінських князів вигасли і поступились місцем литовським князям з династії Гедиміновичів. В 1330 році пінським князем став Наримунт Гедимінович, який загинув у 1343 році у битві під Стразою. Його син Михайло згадується в Пінську в 1349 році, а внук Василь Михайлович відомий з документів 1355—1386 рр. У 1387 році з'являється князь Семен Стеланський, який разом з іншими литовськими князями поручився галицькому воєводі Бенедикту в тому, що король залишить його в Галичі.

Я Вольф, а за ним й інші дослідники, вважали князя Семена молодшим братом пінського князя Василя Михайловича. Впевнено говорити про це не можна. Ряд Рюриковичів вцілів на своїх столах, ставши васалами Гедиміновичів. Приміром, князь

Давид Дмитрович чи його сусід Митко, нащадки київських князів, княжили в цей період в сусідньому Давид-Городку.

І князь Семен Степанський міг бути прямим нащадком степанського князя Володимира Івановича, династія якого безперервно правила в степанському князівстві. В 1326 році степанське князівство стало залежним від волинського князя Люберта Гедіміновича. В 1387 році його син Федір прогнав зі Степаня князя Семена. Але і сам Федір незабаром втратив волинське князівство. І князю Семену вдалося повернутися назад у Степань. Він помер близько 1399 року. Очевидно, з його смертю обірвалась династія степанських князів.

У першій половині XV століття Степань згадується в числі володінь князя Свидригайла Ольгердовича. Він хотів розірвати польсько-литовську унію і відродити литовську руську державу. Однак після його смерті частина володінь була роздана іншим князям. Держава Свидригайла, яка об'єднувала Волинь, туровську землю і частину Поділля перестала існувати. Як видно з привілею 1511 року, степанський уділ був переданий пінському князю Юрію Семеновичу. Він помер без нащадків, і Пінськ дістався вдові київського і случького князя Семена Олельковича, сестрі покійного князя. Степань же — князю Семену Юрійовичу.

На його прохання в 1499 році великий князь литовський затвердив привілей для міста Степаня: «Бив нам чолом староста луцький, маршалок волинської землі, князь Семен Юрійович і просив нас абисьмо йому дозволили ярмарок мати в Степані і сказав перед нами, що це місто нашому Луцьку нешкідливе і ми на його чолобиття то вчинили, і той ярмарок в місті його Степані дозволили єсьмо йому мати на св. Спаса день один в році». Мабуть, на той час місто вже користувалося магдебурзьким правом (самоврядуванням).

Зацікавлені в притоці населення в міста, що гарантувало збільшення доходів, феодали добивалися магдебурзького права для своїх міст. На рубежі XV—XVI століть Степань дістав таке право. Адже воно гарантувало населенню внутрішнє самоврядування і свободу від юрисдикції феодала чи королівської адміністрації. Містом керувала ратуша з шести радників на чолі з бургмістром. Судова влада знаходивсь у лави з 6 лазників на чолі з вйтом. Радники і лавники, як і решта магістратур, були виборними, У залежних, приватновласницьких містах бургмістра ставили за погодженням з власником. Вйт призначався королівською грамотою. Затверджений ним вирок був остаточним. Його міг відмінити лише королівський суд номінально очолений самим королем. З XVI століття королі були одночасно і великими князями Литви-Русі. Своєму власнику місто платило фіксовані податки, а також виконувало ряд повинностей по ремонту шляхів, укріплень і т. д. Ярмарки ж приносили місту доходи. За участь у них платили мито.

Після смерті Семена Юрійовича місто перейшло до його доньки княгині Анастасії. На її прохання король Сігізмунд Старий в 1510 році видав привілей ще на два ярмарки. За тодішнім правом, коли не було прямих спадкоємців по чоловічій лінії, то жінка або дочка могла успадкувати лише третину, а решта відписувалась на великокнязівську (королівську) скарбницю. Степань був розділений на 3 частини, кожна з яких мала свого власника. Одну частину тримав король, одну — княгиня Анастасія, третя відійшла до князя Юрія Івановича Дубровицького, родича пінських Наримунтовичів. Через рік, в 1511 році, король надав дві третини Степаня великому гетьману литовському князю Костянтину Острозькому, нащадку давніх галицько-волинських князів. «Дали йому замок Степань з містом і з усіма волостями і тую третю частину замку Степань і міста всіх волостей, котра спала була на князя Юрія Івановича, бо то Імення дав був отець наш князю Юрію Семеновичу до своєї волі. Отець наш кому дав до його милостивої волі, то є в нашій волі. Коли ж той замок є в нашій волі ми взявши його до нашої руки, з особливої ласки нашої далисьмо і вічнодарували і записали сим нашим привілеєм князю Костянтину і його княгині і їх дітям і потім, будучи їх нащадками замок Степань з містом і з їх бояри. І з їх слугами путними, і з міщанами, і з данниками, людьми тяглими, з селами боярськими,

з усім плавом і панством і власністю, нічого на нас і на наші наследники не залишаючи. Дано в берест! на великому сеймі...» З того часу місто було поділене на 2 частини з окремими магістратами і своїми привілеями. Дві треті належали Острозьким, власник однієї третини в тому ж 1511 дістав привілей на ярмарок на святого Петра.

Старий замок степанських князів на той час був вже зруйнований від часу і Острозькі на початку XVI століття збудували новий замок з чотирма вежами і земляними валами. Вали, як і городище давнього міста, збереглися їх археологічне дослідження не проводилося.

В 1518 році король знову підтвердив привілей на ярмарок третині Степані. А через 9 років жителі міста привілеєм короля Сігізмунда Старого були звільнені від мита за сіль, яку привозили через Кременець з Коломиї. Долини і Дрогобича. Згодом дві третини Степаня успадкував видний політичний і культурний діяч князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький, староста Володимирський воєвода Київський. В середині XVI століття третина міста стала власністю другого видного діяча того часу Альбрехта Ласького воєводи серадського. В 1651 році цей неспокійний феодал втрутився в боротьбу за молдавський престол на стороні претендента Якоба Гераклідеса Василікоса і залучив до неї козацького вождя князя — Дмитра байду Вишневецького. Він потрапив у пастку, був схоплений і вигнаний туркам і загинув мученицькою смертю в Стамбулі. З допомогою козаків А. Ласький розбив татар під Очаковом і передав свою частку здобичі володимирському шляхтичу Станіславу Гаєвському. Острозьким це не сподобалося, і в 1569 році їх урядник на чолі кількох сотень бояр, слуг і жовнярів та міщан «з гаківницями рушницями...» напали на частину Степаня, яким володів С. Гаєвський.

З могутнім родом Острозьких важко було боротись. Тому А. Ласький який не мав спадкоємців, відписав свої володіння: Полонне, Романів, Красилів, Чуднів. Шульжичі, Колодно, частки а Острозі, Черняхіві. Степані, Рівному, Берездозі, Янушполі (Ямлолі) більшість цих володінь дістали острожці.

В 1540 році в Степані налічувався 241 будинок, а вже в 1583-му їх було 428. Крім всього цього — 95 халупників, 95 городників, 19 комірників, 3 підсусідки. У місті працювало 25 майстрів-ремісників 17 спеціальностей, які об'єднувалися в цехи. 17 торговців худобою, 3 рудних та кілька поташних заводів В загальне ополчення місто повинно було виставляти 40 чоловіків в піхоту.

Це було одне з найбільш розвинутих волинських міст. До того в місті було 3 церкви, згодом князь К. Острозький заснував монастир, якому згодом надав ряд земельних володінь. При монастирі працювала школа і бібліотека, де працював культурно-освітній і церковний діяч Ісаакій Степанський.

У містах кількість майстрів була строго регламентована, бо це було пов'язано з ринками збуту. Кожний майстер мав 1—2 підмайстри і кілька учнів. Всі вони жили в домі майстра, де й харчувалися. Кухню вела спеціально найнята кухарка або майстриня Нецехові майстри не мали права продавати свої вироби, хіба що на ярмарках. Тих звали партачами. В Степані були майстерні ювелірів, майстер по виготовленню меблів, 3 кравці, стільки ж шорників, а також швець, різники, які мали м'ясні ятки-травниці для продажу м'яса. Великою, була майстерня майстра-шабельника Міхлоша. Тут виготовлялось кілька десятків найменувань різного інструменту, кліщів, «молотків ковальських» Заготовками служили переважно клинки старик мечів, які приносила шляхта, щоб перекувати на шаблі. Багато людей працювало на руднях, де добували залізну руду. Але особливо багато робітників було зайнято на поташних заводах, так званих будах. В 1562 році під час наїзду одна з поташних буд була розорена. У робітників відібрали 50 сермяг (довгий нижче колін, верхній одяг з грубого сермяжного сукна) та 40 кожухів

А. Ласький в 1568 році мав буду в с. Велихово Степанської волості На ній по найму працювало 150 будників, робітників «попельних» і бондарів. Вони мали 150 сокир 4 точила для підготовки інструменту. Запас продовольства складав 50 мац (маца дорівнює 8 пудам) борошна, 30 мац гороху, 6 мац пшона, 4 маци гречаної крупи, 40 баранячих і 8

яловичих туш, 20 бочок солоної яловичини. Буда виготовляла 200 лаштів поташу і золи (лашта дорівнює 2 тоннам) Для їх перевезення візникам виділялося 360 кіп литовських грошей, з всього виробництво давало 4 тисячі кіп литовських грошей. Доходи значно перевищували затрати.

Поташ везли в Устилугу, а далі по Західному Бугу і Віслі до Гданська За продаж поташу Гданську Ласький у 1565 році, приміром, дістав чистого доходу 5 тисяч золоті « червоних, 4 тисячі талярів і 1500 золотих польських. Крім того, продавалась і зола, яку використовували як добриво, а також для виробництва пороху.

Найбільший поташний завод належав князю Острозькому. Шафарем його заводу був вїт Степана, Грін — багатий міщанин. Він мав 2200 кіп литовських грошей, перли, золоті ювелірні-вироби, срібний посуд, дорогий одяг. Поташні буди купця Юнаса, скажімо, обслуговувало 500 підвід, в 1564 році луцький купець Батко Мисанович підписав контракт з вїтом з Бережців на будівництво в лісах Степана поташної буди і забезпечення провіантом 100 робітників.

У Степані бракувало візників, тому шафарі поташних буд С. Граеаського в 1569 році підписали контракт з 13 візниками, які на 21 санках мали возити поташ з Степана в Устилугу, до його перевантажували на комяги. Візники з Володимира-Волинського діставали 1 копу 50 грошей від кожного перевезеного лашта. Крім того. С. Граєвський витрачав 700 талярів для найму з Степані «фур попельних».

Незважаючи на інтенсивне виробництво поташу та руди, тут старанно слідкували за збереженням лісів. Існувало спеціальне законодавство проти браконьєрства та знищення лісів і забруднення річок. Винних чекали суворі покарання: шляхта та міщани платили грошові штрафи, залежних селян карали киями За підпал лісу загрожувала смертна кара.

Крім промислового виробництва, значна частина міщан займалась сусідським господарством, В 1570 — 1576 рр. вони володіли 65 полями 1 124 городами. Мали свої городи навіть 10 ремісників.

Степанські купці торгували переважно худобою — биками, волами, коровами, козами та баранами. Їх череди можна було зустріти на ярмарках майже всієї Волині та Поділля. Замість проданих в Стелань приганяли коней. До речі, в лісах водились лосі та олені. Але полювання на них було заборонено, бо за цим старанно слідкували лісники князя Острозького.

Острозькі терпимо ставились до іновірців, дозволяли селитись в своїх володіннях татарам, євреям, караїмам. Був єврейський квартал і в Степані. В центрі його стояла мурована в готичному стилі синагога. А. Ласький збудував у місті і католицький костьол. Наприкінці XVI століття загострились релігійні відносини. Польська влада в 1596 році на соборі в Бресті добилась прийняття унії, яка підпорядковувала православну раніше Київську митрополію римському папі, залишаючи східний (грецький) обряд. Унію підтримала частина зищої ієрархії, сподіваючись, що з допомогою Риму буде стримана польська експансія і припинено насильне окатоличення. Але князь Острозький виступив проти унії, не визнавши рішення Брестського собору. В його володіннях уніати не змогли зайняти майже жодної церкви. Так було і в Степані. Хоч спадкоємці князя Василя — Костянтина Острозького прийняли католицизм, степанське населення лишалось і далі православним. Міщани не пустили в 1629 році в своє місто греко-католицького митрополита Й. Рутського.

Стелань продовжував розвиватись. В 1629 році в місті було вже 636 будинків, продовжували вдосконалюватись ремесла, цехи.

В 1648 році, як відомо, розпочалась визвольна війна під керівництвом Б. Хмельницького. З того часу з невеликими перервами війни тривали практично до початку XVIII століття. Учасник цих подій, поет С. Твардовський в своїй поемі про війну поляків з козаками згадує про бій Чарнецького під стінами Степана в 1648 році.

Постійні війни і битви не могли не позначитись на економічному становищі. В середині XVII століття практично припинилось виробництво поташу, завмерла торгівля, опустіли ярмарки. Лише під кінець століття почало відроджуватися економічне життя. Степань лишався в складі польсько-литовської держави і входив в Ординацію Острозьких. Князь Януш Острозький всі волинські володіння об'єднав в Ординацію без права їх розділу на частини, а передачею в руки лише одному спадкоємцю.

По вигасненню роду Острозьких Ординація перейшла в руки князів Заславських, а потім до князів Сангушків.

Поташ везли в Устилугу, а далі по Західному Бугу і Віслі до Гданська. За продаж поташу в Гданську Ласький у 1565 році, приміром дістає чистого доходу 5 тисяч золотих червоних, 4 тисячі талярів і 1500 золотих польських. Крім того, продавалась і зола, яку використовували як добриво, а також для виробництва пороху.

Найбільший поташний завод належав князю Острозькому. Шафарем його заводу був війт Степень, Грін — багатий міщанин. Він мав 2200 кіл литовських грошей, перли, золоті ювелірні вироби, срібний посуд, дорогий одяг. Поташні буди купця Юнаса, скажімо, обслуговувало 500 підвід. З 1564 році луцький купець Батко Мисанович підписав контракт з Війтом з бережців на будівництво в лісах Степаня поташної буди і забезпечення провіантом 100 робітників.

У Степані бракувало візників, тому шафарі поташних буд С. Граєвського в 1569 році підписали контракт з 13 візниками, які на 21 санках мали возити поташ з Степаня в Устилугу, до його перевантажували на косяги. Візники з Володимира-Волинського діставали 1 копу 50 грошей від кожного перевезеного лашта. Крім того, С. Граєвський витрачав 700 талярів для найму в Степані «фур попельних»

Незважаючи на інтенсивне виробництво поташу та руди, тут старанно слідкували за збереженням лісів. Існувало спеціальне законодавство проти браконьєрства та знищення лісів і забруднення річок. Винних чекали суворі покарання: шляхта та міщани платили грошові штрафи, залежних селян карали киями. За підпал лісу загрожувала смертна кара.

Крім промислового виробництва, значна частина міщан займалась сусідським господарством. В 1570 — 1576 рр. вони володіли 65 полями і 124 городами. Мали свої городи навіть 10 ремісників.

Степанські купці торгували переважно худобою — биками, волами, коровами, козами та баранами. Їх череди можна було зустріти на ярмарках майже всієї Волині та Поділля. Замість проданим в Степань приганяли коней. До речі, в лісах водились лосі та олені. Але полювання на них було заборонено, бо за цим старанно слідкували лісники князя Острозького.

Острозькі терпимо ставились до Іновірів, дозволяли селитись в своїх володіннях татарам, євреям, караїмам. Був єврейський квартал і в Степані. В центрі його стояла мурована в готичному стилі синагога. А. Ласький збудував у місті і католицький костюл. Наприкінці XVI століття загострились релігійні відносини. Польська влада в 1596 році на соборі в Бресті добилась прийняття унії, яка підпорядковувала православну раніше Київську митрополію римському папі, залишаючи східний (грецький) обряд. Унію підтримала частина вищої ієрархії, сподіваючись, що з допомогою Риму буде стримана польська експансія і припинено насильне окатоличення. Але князь Острозький виступив проти унії, не визнавши рішення Брестського собору. В його володіннях уніати не змогли зайняти майже жодної церкви. Так було і в Степані. Хоч спадкоємці князя Василя — Костянтина Острозького прийняли католицизм, степанське населення лишалось і далі православним. Міщани не пустили в 1629 році в своє місто греко-католицького митрополита Й. Рутського.

Степань продовжував розвиватись. В 1629 році в місті було вже 636 будинків, продовжували вдосконалюватись ремесла, цехи.

В 1648 році, як відомо, розпочалась визвольна війна під керівництвом Б. Хмельницького. З того часу з невеликими перервами війни тривали практично до початку

XVIII століття. Учасник цих подій, поет С. Твардовський а своїй поемі про війну поляків з козаками згадує про бій Чарнецького під стінами Степані в 1648 році.

Постійні війни і битви не могли не позначитись на економічному становищі. В середині XVII століття практично припинилось виробництво поташу, замерла торгівля, опустіли ярмарки. Лише під кінець століття почало відроджуватися економічне життя. Степань лишався в складі польсько-литовської держави і входив а Ординацію Острозьких. Князь Януш Острозький всі волинські володіння об'єднав в Ординацію без права їх розділу на частини, а передачею в руки дише одному спадкоємцю.

По винещенню роду Острозьких Ординація перейшла в руки князів Заславських, а потім до князів Сангушків.

В 1672 році ординат добився від короля Яна III Собеського нового привілею для проведення двох ярмарок. Було визначено плату міста в королівську скарбницю — 500 злотих.

В умовах північної війни Волинь знову стала ареною військових дій. У 1705 році містом заволоділи шведи. Польсько-російське зближення в ході Північної війни, підпорядкування Київської метрополії Московському патріарху, посилення натиску католиків призвели до того, що православні ієрархи Волині, Галичини і Поділля приєднались до рішення помісного собору 1720 року в Замості і прийняли унію.

У 1749 році ординат князь Я. Сангушко надав земельні володіння тепер вже греко-католицьким церквам Миколаївській, Троїцькій та Преображенській. Троїцька церква була вже старою, і в 1759 році на місці зруйнованої часом старої була збудована нова, дерев'яна, яка разом з дзвіницею збереглась і донині.

У 1753 році Я. Сангушко подарував етеланський ключ підстолю литовському князю Йозефу Любомирському під обов'язком виставляти 63 кінних воїни в коронну армію. Старий замок Острозький теж перейшов до Любомирських. Охоронного знамення він вже не мав.

За інвентаризацією 1775 року в Степані був уже 521 будинок. Місто на той час належало коронному крайчому Йозефу Потоцькому. Від нього місто і степанський ключ перейшов до графів Верцелів. Галицький каштелян Станіслав Гржегож Верцель в 1780 році добився привілею на 4 ярмарки: на Покрови та Федора, чотиритижневий ярмарок по Божому тілі і тижневий ярмарок по св. Анні (всі за латинським календарем).

В 1793 році на Правобережну Україну і Волинь вступили російські війська. В ході бойових дій проти польських повстанців ці землі були остаточно приєднані до Росії протягом 1794 року.

За новим адміністративним поділом в 1796 році Стенань став містом Рівненського повіту Волинської губернії. На той час у місті було 3 церкви, костьол, синагога, збереглися залишки валів над віхою та руїни замку.

В нових умовах перестали діяти імунітети магдебурзького права, які захищали місцевих ремісників від конкуренції сусідів. По традиції продовжувались ярмарки, але обсяги їх та значення були інші. Економіка Степаня значною мірою орієнтувалась на західний ринок, а от переорієнтуватись степанці не зуміли. Рудні та поташні заводи вже не мали того значення, потік товарів з розвинутих міст розорив і зупинив розвиток місцевого ремесла.

На зміну виборних органів влади прийшло управління чиновників на чолі із городничим. Населення поділилось на гільдії, передміщани потрапили в розряд кріпаків. Це знизило і рівень громадського життя міста. Поряд з цим об'єднання Волині та Правобережжя з рештою українських земель мало велике значення перш за все в національно-культурному плані. Знову православними стали церква, припинилась колонізація, хоча частина польської знаті зберегла свої володіння. Степань став державним містом, вперше в своїй історії не маючи власника.

Після відміни кріпацтва в 1861 році розвиваються капіталістичні відносини. Річкові шляхи втрачають своє значення. Бурхливий розвиток дістали ті міста, які мали

можливість для розвитку фабрично-заводського виробництва і були зв'язані з залізницями. Степань же залишився в стороні — болотисті заплави рік, які раніше служили додатковим захистом міських стін, тепер заважали розвитку доріг та міського господарства. Втратили сировинну базу традиційні види промислів, змінились шляхи, які обминули місто. Все це призвело до того що на рубежі XIX-XX століття Степань став рядовим провінційним містечком.

На Україні сотні міст та містечок, але кожне неповторне своєю історією. Степань, який кілька століть тому був столицею окремого князівства, який в XVI столітті входив в число найбільш розвинутих міст Волині і утримувався на цьому рівні майже до середини XIX століття, може гордитися своїм минулим.

Л. Войтович